

РЕЦЕНЗІЇ

FALKO DAIM (HERAUSGEBER).
AWARENFORSCHUNGEN. INSTITUT
FÜR Ur — UND FFÜHGESCHICHTE
DER UNIVERSITÄT WIEN.— 1992.—
BAND I, 1—577 S.
BAND II, 577—1228 S.

У 1985—1990 рр. У Віденському університеті було проведено серію наукових читань (ректорська конференція), об'єднаних темою «Наші шляхи дослідження ранньої історії». Одним із важливих аспектів у висвітленні цієї проблеми стала історія та археологія аварів. Завдяки зусиллям Фалько Дайма, одного з організаторів цього наукового форуму, доповіді, що присвячувались аварській проблематиці, було видано двома окремими томами.

Перший том відкривається розділом «Історія і Візантієзнавство», репрезентованим двома статтями Вальтера Погля (Відень) та Бріджіт Філіпс (США, трагічно загинула в березні 1988 р.). Перша з них присвячена висвітленню культурного життя Візантії та на Дунаї в VI—VIII ст., друга — історії варварських впливів на моду в одязі певного кола Константинопольського мілітарного прошарку. Цікаві результати здобуто рентгено-спектральними аналізами виробів з кольорових металів, знайдених на землях північної периферії аварської держави (Словаччина). Цьому присвячена стаття Ярослава Франка та Антоніна Машталка (Прага). Завершується розділом «Антропологія», де вміщено дві статті, в яких розглядаються антропологічні матеріали з розкопок аварських могильників. Їх авторами є Маргіт Бернер, Герберт Крітшнер, Йоган Шільвассі (Відень), та Сільке Грефен-Петерс (Брауншвайг).

Основна ж частина доповідей, вміщених у рецензованому виданні, стосується археології, історії та культури аварського суспільства, зв'язків його з Візантією, германцями та слов'янами.

Аттіла Кісс (Будапешт) у статті «Германці аварського часу?» ставить питання, чи жили в окресленому просторі германці після приходу сюди аварів у 567/568 рр.? Спираючись на писемні та археологічні джерела, автор дає позитивну відповідь на це питання. Зокрема, частина гелідів залишалася в Карпатському басейні під аварським пануванням до 870 р. Згідно археологічних даних, здобутих та опрацьованих Н. Феттіхом, К. Хоредтом, Д. Чалланем, Ч. Балінтом та іншими дослідниками, геліди в аварський час мешкали в Трансильванії та Потиссі.

Геліди традиційно займалися хліборобством, а авари були скотарями, що відбивається в археологічних матеріалах, які детально проаналізовані А. Кісс.

Важливим є розділ про візантійські матеріали в аварських комплексах. Своїми виступами його репрезентують Сва Гарам (Будапешт) та Роберт Мюллер (Кестхей). С. Гарам розібрала комплекси могил аварського часу, що супроводжуються візантійськими монетами. Детально розроблені та опрацьовані схеми варіантів та типів поясних наборів, кінської зброї, інших категорій інвентаря та зіставлення результатів класифікації з візантійськими монетами, дозволило досить детально датувати ранньоаварські могили від часу появи аварів у Європі (567/568 рр.) до середньоаварської доби (670/680 рр.). Особливо цінною є хронологічна таблиця, де представлені вузько датовані речі в комплексах з монетами. Детальна розробка С. Гарам вузької хронології ранньоаварських комплексів дозволяє досить точно датувати й ті з них, в яких монет не було.

Роберт Мюллер подає нову інтерпретацію причин, які призвели до появи пам'яток кестхейської археологічної культури. Спочатку він наводить історію дослідження цих старожитностей, центральне місце серед яких належить могильнику Кестхей — Фенекпуста. Його відкрив і провів стаціонарні розкопки між 1879—1886 рр. Вільмос Ліпп.

У статті на підставі археологічних та історичних джерел змальовано складні етногенетичні процеси, що призвели до появи цієї культурної спільності. Формувалися вони під впливом історичних подій, пов'язаних з територією поширення кестхейської культури. Після того, як у 433 р. античну фортецю Фенекпуста залишила римська адміністрація, її укріплення давали притулок значній частині місцевого романізованого населення. Після відходу в 473 р. з Паннонії остготів, посилюється вплив Риму на цю територію. У 568 р. весь Карпатський басейн потрапив під владу аварів. У цей час в околицях Кестхей осіло нове численне населення. З їх приходом з'являються

нові типи прикрас та інвентаря. Це літні поясні гарнітури з рельєфними зображеннями, скроневі кільця з підвісками у вигляді кошиків, виті браслети та гривни, декоративні фібули, скляні намистини у формі зернят дині тощо. Прикраси з кольорових металів конструювали візантійські ремісники, переселення яких сюди стимулювали авари. З'являються вироби візантійсько-аварського стилю.

У першій половині VII ст. відбувалися зрушення в історії нащадків пізньоантичного населення, що мешкало поблизу Кестхея та укріплень Фенекпугсте. Після розгрому аварів під Константинополем (626 р.), посилилася роль болгар, що мешкали східніше Карпат та слов'ян Південної Далмації. Саме на цій основі та під впливом християнства, на думку Р. Мюллера, сформувалася кестхейська культура.

Дуже об'ємною та змістовною є стаття Чаната Балінта (Будапешт), в якій висвітлюються контакти між Іраном, Візантією та степовим населенням в VI—VII ст. Розробляючи цю тему, автор опрацював та систематизував численні археологічні матеріали: сасанідські поясні гарнітури, знахідки з поховань Азербайджану та Північного Кавказу, розглянув поширення поясних наборів типу Мартинівки (Поросся) тощо. У додатках наведено каталоги сасанідських і візантійських монет VI ст., поширених на Закавказзі та поясних накладок і пряжок VI—VII ст.

Аналіз ранньосередньовічних гарнітур із Закавказзя привів автора до висновку, що вони пов'язані не тільки з культурами пізньосасанідського Ірану, а на територіях, що прилягають до Транскавказу, з'являються переважно під візантійськими і перськими впливами. Узбережжя Каспійського моря було осередком ювелірної обробки кольорових та благородних металів. Звідти металеві прикраси потрапляли на Схід.

Серед розглянутих у статті питань, найпроблематичнішою, на наш погляд, є інтерпретація поясних наборів мартинівського типу, які мають певну специфіку у технології виготовлення та оздобленні металевих аксесуарів. Наприклад, з ранньоаварськими гарнітурами з території Угорщини вони розрізняються технологією виготовлення. Останні були штампованими, а не литими. Не були притаманними лісостеповим гарнітурам мартинівського типу накладки у формі вісімки та риб'ячого хвоста та інші, які набули поширення у третій чверті I тис. н. е. серед населення степів.

Слід зауважити, що поясні гарнітури були відзнакою воїна, визначаючи місце його власника у військовій ієрархії. Крім того вони мали й геральдичний зміст. Саме тому металеві портупейні деталі ніколи не повторюються, хоча стилістично вони об'єднуються в кілька груп, що мали локальне поширення.

Навіть наведені вище факти не дають підстав усі поясні гарнітури, поширені від Середньої Азії до Італії, об'єднувати в один, а тим більше, мартинівський тип. Справа ще й у тому, що в переважній більшості поясні набори на основних територіях їх поширення трапляються в похованнях воїнів. А в лісостеповому Подніпров'ї вони входили до складу скарбів, де були й пальчасті і зоо- та антропоморфні фібули дніпровського типу, браслети з потовщеними кінцями, шийні гривни, трапецієподібні, очкоподібні, спіралеподібні підвіски — витоки яких простежуються у Прибалтиці. Тобто, набори зі скарбів мартинівського типу слід розглядати в комплексі з усіма знахідками, а не вириваючи одну з їх ознак — поясні гарнітури. При такому їх розгляді стає очевидним, що ці скарби були сховані місцевою, антською знаттю. Тобто, лісостепові скарби мартинівського типу прямого відношення до аварських старожитностей не мають. Тому об'єднувати їх в один тип, а тим більше в одну культуру з євразійським масивом поясних гарнітурів немає ніяких підстав.

Катерина Голдіна (Іжевськ) у своїй статті аналізує деталі поясів з рослинним орнаментом, які походять з Прикам'я. За стилем орнаментативної вона виділяє шість груп таких виробів, що корінням сягають візантійського, середньоазійського та аварського середовищ. Переважно такі вироби датуються кінцем VII — початком VIII ст. і лише деякі з них належать до IX ст.

Лаффід Кідд (Лондон) запропонував досить детальну публікацію бронзової односторонньої фігурки лева, яка датується VI—VII ст. Вона походить із Велестінона в Греції. Він розглядає її як таку, що типологічно стоїть поруч з широко відомими зооморфними зображеннями із Фессалії в Греції, Фьонлака в Трансільванії, станиці Преградної на Кубані, Мартинівки, Скибинець на Україні і т. д.

Тівадор Віда (Будапешт) розглянув одну з найцікавіших форм ліпного посуду, що трапляється на ранньоаварських могильниках, розташованих між Дунаєм і Тисою, у північно-західній Угорщині, а в середньоаварський час у районі Відня. Йдеться про вироби з чотирикутним вустям, які з'являються в Карпатському басейні разом з приходом туди аварів. Вони не зустрічаються на пізньоаварських пам'ятках. Походження таких типів ліпного посуду в Карпатському басейні автор пов'язує з Приураллям, Кавказьким регіоном та верхів'ями Обі та Єнісею, де відомі більш ранні прототипи таких виробів.

Габор Кісс (Сомбателі) у своїй роботі повертається до 11 поховань з обрядом кремації, виявлених Вільгельмом Ліппом у 1879—1883 рр. на могильнику аварського часу в місті Кестхей. Традиційно ці поховання розглядаються як слов'янські. Проте звернувшись до посуду, який був у спаленнях із Кестхея (вони наведені на таблицях) автор дійшов висновку про їх належність до

баденської культури доби бронзи. На жаль, Г. Кіссу не вдалося ідентифікувати три малюнки горщиків слов'янського типу, які опублікував І. Хампель у 1905 р. як такі, що походять з міського могильника Кестхей. Однак, на наш погляд, це ще повністю не знімає питання слов'янської належності деяких ранньосередньовічних поховань із Кестхей.

Важливі питання слов'яно-аварських стосунків піднято в статті Наді Профантової (Прага) «Аварські знахідки з районів, розташованих північніше аварських поселень». Це території Богемії, Моравії, Словаччини, Польщі, Німеччини.

Як показала авторка, авари в останній третині VII ст. глибоко проникли в західні райони Східнослов'янської низовини. Однак на лінії Братіслава — Левіце — Кошице було створено повний бар'єр проникненню аварів на північ. Проте, знахідки пізньоаварського типу постійно зустрічаються на слов'янських поселеннях та городищах, розташованих поблизу прикордонної лінії. Особливе місце серед них належить городищу Мікульчиці в Моравії, де при розкопках було знайдено понад 100 аварських бронзових виробів. Це пряжки зі сценами боротьби тварин, грифонами, рослинними мотивами тощо. Авторка підкреслює, що кількість знахідок, а разом з тим й інтенсивність контактів аварів зі слов'янами з плином часу посилюється. Концентруються знахідки аварського типу переважно на центральних садибах (Мікульчиці, Брно, Прага та ін.) Поруч відомі лише окремі поховання, але аварські могильники відсутні. Загалом Південна Моравія є основною територією, а здобуті там археологічні матеріали першорядними для вивчення питань стосунків між аварським каганатом і західними слов'янами.

На археологічних матеріалах добре простежується процес проникнення аварів у Богемію через Моравію.

Ерік Шамейт (Відень) описує матеріали двох могильників, які традиційно розглядаються як такі, що сформувалися під каролінгським впливом.

Перший з них Зікхартскірхен з Нижньої Австрії було розкопано у 1905 р. досить некваліфіковано. Аналіз археологічних матеріалів, здійснений на сучасному методичному рівні, привів автора до висновку, що вони належать до пізньоаварської доби — VIII—IX ст. Оскільки територія Нижньої Австрії розташована на пограниччі аварів зі слов'янами, то Е. Шамейт вважає, що поховані на цьому могильнику авари контролювали оточуюче слов'янське населення.

Знахідки з поховань могильника Пролєб у Швейцарії є синхронним похованням із Хікхеркірхена. У 1972 р. могили були частково порушені земляними роботами. Автор статті вважає, що матеріали поховань із Пролєба характеризують культуру і історію альпійських слов'ян VIII—IX ст. Останні перебували під сильним аварським впливом.

Бела Міклош Сьоке (Будапешт) присвятив своє дослідження проблемі зв'язків населення Верхнього Подунав'я і Західної Угорщини у першій половині IX ст. Робота побудована на археологічних матеріалах кінця VIII—IX ст. західних регіонів аварського каганату, які обіймають територію між Долматським узбережжям до Східноальпійських земель, від Верхнього Дунаю до Моравської височини й сучасної Південної Словаччини. Для аварських могильників цього часу, на відміну від попередніх, характерні багаті жіночі та бідніші чоловічі поховання.

Верхньодунайський регіон, особливо після франко-аварських війн, поступово потрапляє під каролінгські впливи. На матеріалах жіночого інвентаря першої чверті IX ст. з Верхнього Подунав'я (Верхня Австрія) простежуються каролінгські та аварські впливи. Однак цементуючим, етновизначальним фактором там була пізньоаварська культура.

Детальний аналіз археологічних джерел показав, що в західній частині колишнього аварського каганату, в області між Енсом і середньою течією Дунаю, відбувалися взаємодії між аварським франкським і слов'янським населеннями.

Історії аварського поховального звичаю присвятив своє дослідження Петер Томка (Дьйор). Він змалював картину зрушень у розвитку польової та теоретичної археології в інтерпретації аварського поховального звичаю з кінця минулого до початку шестидесятих років нашого століття.

На завершення огляду статей рецензованих томів «Аварських досліджень», слід підкреслити високу поліграфічну якість видання, зі смаком виконане художнє оформлення, вдале тематичне групування матеріалів, насиченість статей ілюстративним матеріалом — схемами, планами, таблицями. Особливо слід відзначити вдале групування археологічних знахідок за закритими комплексами, що робить рельєфнішими та предметнішими використані при узагальненнях конкретні археологічні комплекси. Полегшує знайомство із статтями вміщений перед кожною з них план, завдяки чому ще до читання основного тексту стають зрозумілими питання, висвітлені автором.

Рецензоване видання може бути взірцем для організації та подання до друку тематичних збірників.

О. М. Приходнюк, С. П. Купрій

Одержано 23.06.93